
Kalbos filosofijos prielaidos ir ištakos

Mindaugas Japertas

Vytauto Didžiojo universitetas,
Filosofijos katedra,
K. Donelaičio g. 52,
LT-3000 Kaunas,
el. paštas mj@centras.lt

Straipsnyje bandoma atsakyti į neretai užduodamą ir gana problemingą klausimą, ką reikėtų laikyti tikroju šiuolaikinės kalbos filosofijos šaltiniu; siekiant šio tikslo aptariama, kurias tradicinės filosofijos prielaidas „lingvistinio posūkio“ filosofija ginčijo, o kurias perėmė, ir kas atrodo tikėtiniausi pastarosios pirmtakai bei pradininkai. Siūlomas kalbos filosofijos atsiradimo vaizdas yra tik viena galimų šio visos filosofijos raidai svarbaus įvykio versijų, straipsnyje pateikta bendriausiais bruožais ir besiremianti čia ginama nuomone, kad tik analitinėje filosofijoje kalba tapo pagrindiniu filosofinio tyrinėjimo objektu.

Raktažodžiai: kalba, kalbos filosofija, analitinė filosofija, reikšmė, reikšmės teorija

Filosofijos atsigręžimo į kalbą pradžią ir pirmuosius bandymus datuoti istoriografiškai tiksliai keblu. Tačiau aišku, jog tai, kas šiuolaikinėje filosofijoje vadinama „lingvistiniu posūkiu“¹, žvelgiant į praeitį atidžiau, negali būti laikoma XIX a. pabaigos ar juo labiau XX a. filosofijos atradimu. Pavyzdžiui, lingvistinė tematika buvo labai svarbi jau V a. pr. Kr. graikų sofistikoje (tai gerai iliustruoja sofisto Gorgio puoselėta „retorika“ – menas įtikinėti, t. y. panaudoti žodžio galimybes, ir kito sofisto Prodikio mintis, kad menas ginčytis yra menas valdyti „sinonimų“, t. y. bendrareikšmių žodžių, ieškojimo techniką). Viduramžių filosofinės diskusijos dėl universalijų statuso taip pat negali būti suprastos neatsižvelgus į tai, kad jose neretai būdavo nagrinėjamas būtent kalbinis lygmuo, o kartais prirėkdavo pateikti išplėtotą ir pakankamai išbaigtą kalbos sampratą, kad ja būtų galima paremti siūlomą realistinę arba konceptualistinę scholastinę poziciją (specialiai minėtinos Abelaro, šv. Tomo Akviniečio, Jono Dunso Škoto, Williama Ockhamo pastangos įvairiais būdais ir aspektais apmąstyti kalbą). Tiek graikų sofistika, tiek viduramžių scholastika buvo sukūrusios teorijas, kurias visai teisėtai ir be didelių išlygų būtų galima pavadinti „kalbos filosofija“². Tačiau reikalas tas, kad šalia tokio pozityvaus požiūrio į kalbą filosofijos istorijoje ryškiai išsiskiria ir antra tendencija, priešinga pirmajai, už ją ne blogiau argumentuota ir netgi įtakingesnė. Šiai tendencijai būdingos nuostatos formulavimą randame Platono filosofijoje.

Dialoge *Kratilas* yra vieta (439b), kurioje Sokratas, pakviestas pokalbiui apie filosofinius pažinimo principus, taria diskusijos dalyviui Kratilui žodžius, perteikiančius didelės filosofijos dalies požiūrį į kalbos tyrinėjimą tais atvejais, kai keliami realybės pažinimo tikslai: „Taigi, sužinoti, koku būdu reikia mokyti ir rasti būtybes, galbūt yra daugiau, negu mudu su tavimi pajėgiame. Tačiau pageidautina sutarti ir dėl to, kad jų mokytinasi ir ieškotina ne iš vardų, bet jau kur kas veikiau [...] iš jų pačių, negu iš vardų“ [10: 228–231]. Daiktai (Platono terminu, *pragmata*) ir būtybės (*onta*), o ne vardai (*onomata*) *Kratile* nustatyti kaip visaverčių filosofinių svarstymų objektas, galintis laiduoti mūsų žinių apie realybę, taigi ir mūsų kalbų, teisingumą. Ši platoniška nuostata netrukus tapo aiškia metafizikos raidos programa: didžioji tradicinės filosofijos dalis (bent jau ta, kurią galima apytiksliai apibrėžti kaip „realybės teoriją“) nekėlė sau uždavinio metafiziškai tyrinėti kalbą.

KALBA KAIP TYRIMO PRIEMONĖ IR PAŽINIMO ĮRANKIS

Tačiau, net ir turėdami kitus negu kalbos tyrinėjimas tikslus, filosofai visuomet buvo susieti su kalba kaip būtina savo teorinių svarstymų priemone. Kiekvienai teorinei pažintinei veiklai, taigi ir metafizinių sistemų kūrimui, buvo reikalinga pirminė, organiška sąlyga – gerai veikiantis kalbos mechanizmas. Tai puikiai suprato naujųjų laikų filosofai, iš kurių daugu-

ma visgi atvirai reiškė platonišką požiūrį į kalbos patikimumą. Žodžiai jau patys savaime netobuli, be to, žmonės jais nuolat piktnaudžiauja – ši nuomonė nesikeitė išties du šimtmečius nuo XVII a. pradžios iki XVIII a. pabaigos, o gal ir dar ilgiau. Griežtą ir net radikalią poziciją kalbos patikimumo klausimu yra išsakęs XVI a. pabaigos – XVII a. pradžios anglų filosofas Francisas Baconas. Veikale *Naujasis organonas, arba Teisingi nurodymai, kaip aiškinti gamtą (Novum organum, XVII a. pradžia)*, demaskuodamas stabus, „apgulsius žmonių protus“, Baconas kalbą pavadina aikštės tabu, atsiradusiu „iš žmonių giminės tarpusavio ryšio bei susitelkimo“ („aikštė“ čia metaforizuoja žmonių bendrystę). Veikalo XLIII aforizme rašoma: „[...] žmonės vienija kalba. O žodžiai nustatomi pagal minios supratimą. Taigi blogas ir nevykęs žodžių nustatymas stebinančiu būdu apgula protą. Apibrėžimai bei paaiškinimai, kuriais mokyti žmonės paprastai apsiginkluoja ir apsisaugo, visiškai nieko nepadedą. Žodžiai tiesiog prievartauja protą, viską sumaišo, skatina žmones be galo tuščiai ginčytis bei svarstyti“ [1: 202–203]. XVIII a. pradžioje išleistame George'o Berkeley *Traktate apie žmogiškojo pažinimo principus* randame iš esmės tą pačią nuostatą. Berkeley neneigia, „jog žodžiai puikiai tinka tam, kad per juos į pavienio žmogaus akiratį patektų ir taptų jo savastimi visos žinių atsargos, įgytos bendromis visų amžių ir tautų tyrinėtojų pastangomis“. Tačiau, pasak jo, „dėl piktnaudžiavimo žodžiais bei įprastais jų sakymo būdais“ „didesnė pažinimo dalis“ yra „keistai supainiota ir užtemdyta“ [2: 53–54], o tai netoleruotina padėtis. Berkeley filosofams pataria pirmiau pasirūpinti filosofinės kalbos būkle ir tik po to imtis sau įprasto darbo – apmąstymų: „Jei nepasirūpinsime pagrindinius pažinimo principus apvalyti nuo žodžių painiavos ir apgaulės, nieko neduos begaliniai samprotavimai apie juos; galėsime daryti išvadas iš išvadų, bet niekada netapsime išmintingesni“ [2: 56]. XVIII a. pabaigoje panašias mintis yra išsakęs prancūzų švietėjas Etienne'as de Condillac. Veikale *Logika, arba Mąstymo meno pradmenys* jis teigia, jog, veikiami filosofų, kurių kalba „ilgus amžius buvo viso labo tik žargonas“, „mes [...] nebemokame kalbėti tiksliai ir nė negalvojame apie tai, mes klausinėjame kaip pakliuvo ir taip pat atsakinėjame; mes nuolat piktnaudžiaujame žodžiais, ir neatsiras tokios beprotiškos nuomonės, kuri neturėtų šalininkų“ [7: 222–223]. Vis dėlto kalba yra neišvengiama ir nepakeičiama mąstymo priemonė, tačiau šis jos „unikalumas“ ją daro ne tik pažangos, bet lygia greta ir ydingų įpročių šaltiniu: „Mes galvojame pasitelkę kalbas: būdamos mūsų sprendimų taisyklės, jos sukuria mūsų žinias, mūsų nuomones ir prietarus; vienu žodžiu, jos sukuria šioje srityje visa, kas gera ir kas bloga“ [7: 221]. Daugiausiai vilčių teikia tai, kad, pasak Condil-

laco, visos reikalingos prielaidos pataisyti padėtų glūdi ne kur nors išorėje, bet pačioje kalboje, kiek ji yra *metodas*. Taigi, būdamos „netobuli metodai“, „Kalbos klaidina mus“; „bet kadangi tai metodai, jos netobulos ne visais atžvilgiais ir kartais gerai mums vadovauja“ [7: 221]. Išėjus aiški – atskleisti, įsisąmoninti ir įvaldyti kalboje glūdintį „metodiškumą“.

Condillacas nebuvo pirmasis naujųjų laikų filosofas, akcentavęs būtinybę užtikrinti patikimą kalbos mechanizmo veikimą. Šiuo požiūriu labiausiai išsiskyrė XVII a. Galima teigti, kad būtent nuo tada kalbos mechanizmui pradėtas skirti nuolatinis specialus dėmesys: dėl Thomaso Hobbeso ir Johno Locke'o nominalizmo įtakos filosofijoje išryškėja sąmoningas susirūpinimas kalbos *funktionalumu* – vis dažniau ir vis pagrįsciau keliami reikalavimai kalbai, kad ji gerai atliktų savo funkcijas. „Empirinio pasaulio vaizdas“ buvo laikomas suprantamu, tik pirmiau pateikus „aiškius nedviprasmiškus pagrindinių terminų apibrėžimus“ [17: 249]. Šio reikalavimo įgyvendinimas lėmė, kad XVII a. teoretikams svarbesnis uždavinys buvo sukurti visam kolektyvui priimtina mokslų ir filosofijos kalbą, negu individualiomis pastangomis rasti (mokslinį ar filosofinį) kalbos paaiškinimą. (Pabrėžtina, jog tokia nuostata, būdama kilusi iš kalbos vartotojų pragmatinių paskatų, visiškai atitinka tai, ko intuityviai tikimės ir ko reikalaujame iš kalbos sąvokos, nes mokėti kalbą bendriausia prasme yra žinoti, kaip ir kokiems tikslams ją taisyklingai vartoti.)

Tačiau vienu atžvilgiu Hobbesą ir Locke'ą galima vadinti kalbos teoretikais. Apsidrausti dėl kalbos patikimumo (kitais tariant, funkcionalumo) šiems filosofams reiškė iš pradžių tiksliai nustatyti jos funkcijas. Gerai atlikus pirminį teorinį darbą, vėliau buvo galima tikėtis gero praktinio rezultato, t. y. siekti, kad faktiškas kalbos vartojimas atitiktų teoriškai pagrįstus principus. Abu filosofai svarbiausiomis pripažino dvi glaudžiai susijusias kalbos funkcijas: komunikacinę ir ekspresinę (išreiškimo; Hobbesas), arba reprezentacinę (atstovavimo, atvaizdavimo, žymėjimo; Locke'as)³.

Kalbos funkcijų teoriją Hobbesas yra pateikęs (tiesa, labai koncentruotai ir tarsi parašėte) pagrindiniame savo filosofijos veikale *Leviatanas* (I d. „Apie žmogų“ 4 skyr. „Apie kalbą“). Kalbą jis laiko „pačiu didingiausiu ir naudingiausiu“ išradimu, kurio svarba pranoksta ne tik spaudos, bet ir rašto išradimą. Kalba, sudaryta iš vardų ir jų ryšio, Hobbesui yra tai, kuo „žmonės išreiškia savo mintis, prisimena jas, kai jos jau seniai praėjusios, taip pat skelbia jas vienas kitam tarpusavyje bendraudami ir kalbėdami. Be viso šito nebūtų nei valstybės, nei visuomenės, nei sutarimo, nei taikos daugiau negu tarp liūtų, lokių ir vilkų“ [5: 50]. Jau šioje ištraukoje, formuluojančioje kažką panašaus į kalbos apibrėžimą, pabrėžiami ker-

tiniai minčių išreiškimo (mes tai pavadiname „ekspresija“) ir žmonių tarpusavio susižinojimo („komunikacijos“) momentai – momentai, kurie, pasak Hobbeso, yra vyraujantys kalbinėje veikloje. Toliau, aptardamas kalbos vartojimą, Hobbesas darsyk išskiria du „naudingus dalykus“, lemiančius visos kalbinės veiklos esmę ir paskirtį: „[...] vienas jų – tai registravimas mūsų minčių, kurios lengvai išslysta iš mūsų atminties ir verčia mus iš naujo dirbti; šios mintys gali vėl būti prisimintos tais žodžiais, kuriais jos buvo išreikštos. [...] Antra yra tai, kad kalbantis daugelis vartoja tuos pačius žodžius *pareikšti* [...] vienas kitam, ką jie suvokia arba mano apie kiekvieną dalyką; taip pat, ko jie nori, bijo ar turi kokią nors kitą aistrą“ [5: 51] (cituojuant išryškintos frazės, įvardijančios ekspresinę ir komunikacinę kalbos funkcijas). Beje, kitame kūrinyje (trilogijos *Filosofijos pagrindai* I d. „Apie kūną“) Hobbesas atskirai pabrėžia, jog be žodžių neįmanomas ir filosofijos idėjų perteikimas, mat „filosofijos vystymuisi reikalingi tam tikri ženklai, kuriais būtų galima atskleisti ir paaiškinti kitiems, kas išrasta vienu“ [6: 241].

Daugiau dėmesio kalbos problematikai skyrė Locke'as ir ją pristatė tikrai ne epizodiškai, o visoje savo pagrindinio veikalo *Esė apie žmogaus intelektą* trečioje knygoje „Apie žodžius“. Komunikacinė kalbos funkcija čia konstatuojama trumpa teiginių grandine, sudarančia labai paprastą sociologinį teologinį samprotavimą. Pasak Locke'o, žmogų Dievas sukūrė visuomenine būtybe, „linkusį ir jaučiantį būtinybę bendrauti su kitomis į jį panašiomis būtybėmis“. Kad galėtų patenkinti šį savo poreikį, žmogus gavo, sakytume, Dievo dovaną – kalbą, „kuri turėjo tapti didžiu įrankiu ir bendru visuomenės saitū“ [8: 349]. Tačiau, kad kalba galėtų atlikti visavertę komunikacinę funkciją („kad žmonės galėtų perteikti vieni kitiems savo mintis“), ji kartu turėjo turėti ir kitą – atstovauti (*stand for*) intelekto idėjoms (jas atvaizduoti, žymėti) („[...] buvo būtina, kad žmogus *sugebėtų vartoti* [...] *garsus kaip vidinių sąvokų ženklus* [...]“). Žodžius Locke'as supranta kaip „išorinius juslėmis suvokiamus ženklus“ [8: 352], kuriais galima pranešti kitiems mūsų „mintis sudarančias“ šiaip jau nematomas idėjas: „Taigi žodžiai vartojami kaip juslėmis suvokiami *idėjų* ženklai, ir jų žymimos *idėjos* yra jų tikroji ir tiesioginė reikšmė“ [8: 353]⁴. Komunikacinė kalbos funkcija Locke'o teorijoje neišvaizduojama be jos sąsajos su reprezentacine žodinių ženklų funkcija atstovauti idėjoms: kalbinį žmonių tarpusavio bendravimą įgalina visų pirma verbalinių pranešimų („komunikatų“) turiniai – perduodamos vienokios ar kitokios mintys („informacija“).

Hobbeso ir Locke'o kalbos sampratoms būdinga tai, kad jose identifiкуotos ir išnagrinėtos kalbos funkcijos traktuojamos kaip tarnaujančios aukštesniam tikslui. Kai kalba funkcionuoja gerai ir patiki-

mai, žmogus įgyja žinių, ir tai yra pats nuostabiausias laimėjimas. Tad žodžiai galiausiai yra svarbiausi *pažinimo instrumentai*, priemonės pasiekti tam tikrą žinojimo būklę. Ši kalbos kaip įrankio interpretacija⁵, o kartu ir mintis, kad būtina rūpintis šio įrankio patikimumu, laikytina tiek Hobbeso, tiek Locke'o kalbos funkcijų teorijos šerdimi⁶. Toks buvo XVII a. filosofų požiūris į kalbą – ne filosofuoti apie ją „kaip tokią“, bet rūpintis, kad ji būtų nepriekaištingai funkcionali. Filosofijos atsigręžimas į kalbą „dėl jos pačios“ turi kiek kitokias šaknis.

KALBA KAIP FILOSOFINIO TYRINĖJIMO OBJEKTAS

Kad šiuolaikiniai filosofai taip vieningai ir taip motyvuotai sutelkė dėmesį į kalbą, didelį poveikį padarė naujųjų amžių „savimonės filosofija“. „Lingvistinis posūkis“ turėjo galingą pirmtaką – „epistemologinį posūkį“. Renė Descarteso dvasios filosofija, britų empiristų „žmogaus proto“ teorijos ir Immanuelio Kanto transcendentalizmas tarsi iš naujo „atrado“ pažinimo (žmogaus sugebėjimo pažinti) tematiką ir pasiūlė savus, daugeliu atvejų originalius atsakymus į klausimus apie žinojimo prigimtį, galimybės sąlygas, sferą ir ribas. Kalbant apie Locke'o, Berkley ir Davido Hume'o „naują idėjų kelią“, reikia pripažinti, kad jis buvo tik psychologistinis (tiksliau, (pseudo)psichologistinis), t. y. ne „objektyvus“, ne „intersubjektyviai patikrinamas“ bandymas apibrėžti pažinimo pagrindus⁷. Tačiau reikia pripažinti ir kita: šis subjektyvizmas gana nesunkiai galėjo būti pakeistas objektyviu „idėjas“ išreiškiančių „žodžių“ tyrinėjimu. „Idėjų kelio“ perkėlimas į kalbos lygmenį ir jo pavertimas „žodžių keliu“ reikalavo mažiau teorijos pastangų, negu neretai linkstama manyti; Rorty teigimu, tereikėjo suvienyti Hume'o ir Kanto nuopelnus filosofijai. Taip išryškėja ir pagrindinis minimojo pokyčio privalumas – tvirtesnė negu bet kurioje ankstesnėje filosofijoje empirizmo sąsaja su apriorizmu: „Kitaip negu transcendentalinė sintezė, kalba atrodo tinkamas 'natūralus' tyrimo laukas, tačiau, kitaip negu introspekcinė psichologija, lingvistinė analizė atrodė pažadėsianti a priori tiesą“ [15: 258].

Tie naujausiųjų laikų filosofijoje įvykę pokyčiai, kuriuos dabar apibūdiname „lingvistinio posūkio“ frazeologizmu, kyla pirmiausia iš naujo tradicinių problemų sprendimo būdo. Kalba, anksčiau laikyta filosofijos ir teorinės pažintinės veiklos apskritai priemone, įrankiu, pamažu imta suprasti ir kaip filosofinio tyrinėjimo objektas. Net bendrasis visos filosofijos klausimas apie tai, kas yra, (t. y. egzistavimo, arba ontologinis, klausimas) dabar jau nelaikomas „ekstralingvistiniu“ – priešingai, atsakymo į jį bandoma ieškoti konkrečios srities žodžių vartojimo kontekstuose. Egzistavimo klausimų „lingvistinė“ sprendimo

strategija buvo įtvirtinta Rudolfo Carnapo pasiūlytoje „kalbinės substrukūros“ (*linguistic framework*) sampratoje. Pasak Carnapo, vienos ar kitos rūšies esybių egzistavimas, kaip ir kiti filosofiniai klausimai, yra „vidinis“ tam tikros kalbinės substrukūros klausimas. Kadangi būti realiam „mokslinė prasmė reiškia būti sistemos elementu“, o realumo sąvoka „negali būti prasmingai pritaikyta pačiai sistemai“ [3: 207], tai egzistavimo problemą (kaip ir kitus filosofinius klausimus) reikia spręsti neišėinant už konkrečios kalbinės substrukūros ribų. „Išorinis“ klausimas dėl naudojamos substrukūros realumo, pasak Carnapo, iš principo neturi atsakymo; tai ne teorijos, o praktikos – kalbinės išraiškos formų priimtimumo konkrečiam vartotojui – reikalas.

Ta pačia kryptimi plėtojosi ir Willardo V. Quine'o filosofija. Deklaruodamas būtinybę pereiti nuo kalbėjimo, pavyzdžiui, apie mylias prie kalbėjimo apie „mylią“ (žodį), Quine'as turi mintyje filosofijai naudingą manevrą, kurį pavadina „semantiniu pakilimu“ (*semantic ascent*). Semantinis pakilimas „nukelia į teritoriją, kur abi šalys geriau sutaria dėl objektų (t. y. žodžių) ir dėl svarbiausių juos liečiančių terminų“ [13: 272]. Tokiu būdu net aštriosios diskusijos dalyviams tampa prieinama ta bendroji nepanašų „konceptualinių schemų“ dalis, kuri ir leidžia jiems susikalbėti. Semantinio pakilimo idėja remiasi Quine'o įsitikinimu, kad, jeigu apskritai įmanomas skirtingų teoretikų sutarimas, tai bus sutarimas dėl jų vartojamų terminų, o ne dėl nekalbinių esybių. Beje, Quine'ui semantinis pakilimas nėra filosofijos prerogatyva – juo visada gali pasinaudoti visi diskutuojantieji, taigi ir mokslininkai. Filosofą pažinsi tik iš „kategorijų užmojo“ (*breadth of categories*), su kuriuo jis dirba ontologijos problematikoje, turėdamas tikslą išnagrinėti ir reviduoti nekritiškai pripažintas fizinių objektų sritis. Tačiau šis eksplikavimas–eliminavimas negali vykti nepriklausomai nuo filosofo konceptualinės schemos: filosofijos semantinis pakilimas į savo kalbą nereiškia jos bėgimo į „kosminę tremtį“, nes tokio dalyko, pasak Quine'o, paprasčiausiai nėra.

Carnapo „kalbinės substrukūros“ ir Quine'o „semantinio pakilimo“ sampratos yra atskiros (ir, beje, ne ankstyvosios) dalys didelio filosofinio projekto, kurio esmę sudaro „analizės“ tema ir metodas. Tą projektą įprasta vadinti analitine filosofija⁸. Jau Ludwigo Wittgensteino *Loginiame filosofiniame traktate*, išleistame 1921 m. ir priskiriamame pačiam pirmajam analitinės filosofijos etapui, filosofijos problemų kėlimas parodomas kaip priklausomas išimtinai nuo mūsų kalbos logikos supratimo (paprastai neteisingo), o mąstymo riba sutapatinama su kalboje nubrėžta minčių raiškos riba („[...] nes norėdami nubrėžti [minčių raiškai netapatus] mąstymo ribą, tu-

rėtume pajęgti mintyti abi šios ribos puses (taigi turėtume pajęgti galvoti tai, ko neįmanoma galvoti“) [18: 43]). Iš šių filosofavimo principų išplaukia *Traktate* naujai formuluojamas filosofijos tikslas – „loginis minčių nuskaidrinimas (Klärung, clarification)“ (4.112) [18: 64] ir siekimas „atriboti nemažomą iš vidaus per mažomą“ (4.114) [18: 65]. Wittgensteinas nepripažįsta sakinių statuso filosofo užrašomiems „filosofiniams sakiniams“, tačiau nefilosofinių („gamtos mokslo“) sakinių aiškinimą, t. y. analizavimą, laiko teisėta ir produktyvia filosofine veikla.

Analizės teisėtumas ir efektyvumas buvo viena svarbiausių Bertrando Russello filosofijos hipotezių. Loginio atomizmo etapu Russellui tai reikė filosofui analitikui privalomą prielaidą, kad realybė gali būti analizuojama ir kad galiausiai turi būti pasiektas pakankamai „paprastas“ jos vaizdas, susidedantis iš įvairių „atomų“ – atskirųjų (*particulars*), savybių, santykių, atominių faktų ir t. t. [16]. Korektiškai atlikus analizę, visos šios esybės atsispindi kalboje (tikrinių vardų, deskripcijų, predikatų, propozicijų simboliais). Analizėje mūsų kalba patiria loginius išbandymus, tarsi užgrūdinama ir taip tampa „ideali“. Tačiau – ir tai dalykas, dėl kurio savo ištakose analitinė filosofija nė kiek neabejojo, – ideali kalba, kaip filosofinės analizės tikslas, nelabai panaši į kasdien vartojamą natūralią kalbą. Mat kasdienė kalba, Wittgensteino žodžiais, „perrengia (verkleidet, disguises) mintį. Ir netgi taip, kad iš išorinės rūbo formos negali spręsti apie minties, kurią jis aprengia, formą; nes išorinė rūbo forma sudaryta visai ne tam, kad leistų atpažinti kūno formą“ (4.002) [18: 59]. Filosofijai reikia nugalėti išorinės sakinių formos (kalbos „paviršiaus“) pasipriešinimą; tuomet bus sukurta defektų neturinti tobula kalba, atskleista giluminė filosofinė arba loginė gramatika. Ši mintis yra Gotlombo Frege's, Russello, ankstyvojo Wittgensteino, Carnapo analitinių teorijų leitmotyvas.

Analitinėje filosofijoje kalba jau aiškiai išskiriama kaip savarankiškas ir net pagrindinis filosofinio tyrinėjimo objektas, o vienokia ar kitokia kalbos samprata filosofų analitikų iškeliama kaip *prima philosophia*⁹. Iš naujųjų laikų „savimonės filosofijos“ analitinė filosofija paveldėjo polinkį būti „pamatine disciplina“, turinčia atskleisti „pažinimo pamatus“; tačiau reprezentaciją ji supranta jau kaip lingvistinę, o ne mentalinę [15: 8]¹⁰. Naujos filosofavimo metodologinės ypatybės neišvengiamai atsiliepia ir svarstomai problematikai. „Lingvistinis posūkis“, tapęs skiriamuoju šiuolaikinės filosofijos (ir ne vien analitinės) bruožu, ne apsiribojo permainingomis filosofavimo bei problemų sprendimo būdo plotmėje, bet sukūrė ir savąją temų pasiūlą. Kitaip ir negalėjo būti: „Įdomus filosofijos pasikeitimas [...] įvyksta ne tada, kai surandamas naujas būdas senai problemai spręsti, o

tada, kai iškyla nauja problemų aibė ir pradeda nykti senosios“ [15: 264].

Michaelas Dummettas analitinę filosofiją glaustai apibrėžia kaip filosofiją po Frege's [4: 194]. Šiame apibrėžime numanomi bent du svarbūs momentai: pirma, jau minėta tezė, kad filosofinė kalbos teorija yra kartinė analitinės filosofijos dalis, kurios pagrindu galima tikėtis kvalifikuoto šios filosofijos problemų sprendimo, ir, antra, tai, kad tokio požiūrio idėjinę pradžią bei pirmą vaisingą bandymą reikia sieti su Frege's vardu. Beje, pirmojo kalbos filosofo titulas Frege'i yra pelnytas dar ir dėl kitos rimtos priežasties.

Prireikus nusakyti kalbos filosofijos esmę, dažnai akcentuojama, jog pagrindinis šio tipo filosofinių tyrinėjimų klausimas – „kas yra reikšmė, koku būdu žodžiai reiškia tai, ką jie reiškia“ [20: 172]¹¹. Kalbos filosofijoje kalbos funkcionavimo aprašymas, turintis identifikuoti ir paaiškinti kalbinės veiklos faktorius bei komponentus, galiausiai įgauna tam tikros *reikšmės teorijos* formą. Jeigu, sekdami Dummettu, tyrinėjimo rubrikas „kalbos filosofija“ ir „reikšmės teorija“ suvokiame tik kaip du skirtingus to paties dalyko įvardijimus, tai Frege'ę galime laikyti reikšmės terminais besiremiančios kalbos sampratos pradininku. Frege dar XIX a. pabaigoje kalbos semantinę analizę padarė ne tik loginės, bet ir bendrosios filosofinės teorijos branduoliu, o šios naujovės vertę liudija tai, kad semantiniai santykiai tarp kalbinės išraiškos vienetų ir numanomų tuos vienetus atstojančių (žyminčių, į juos nurodančių) nekalbinių esybių iki šiol tvirtai išlieka filosofijos akiratyje.

Gauta
2002 10 12

Nuorodos

¹ Richardo Rorty duomenimis, frazės „lingvistinis posūkis“ autorystė priklauso Gustavui Bergmannui [14: 9].

² Marija Oniščik, tyrinėdama Tomo Akviniečio kalbos sampratą, ją gretina su šiuolaikine kalbos filosofija. Toks sugretinimas iš esmės prilygsta pripažinimui, kad Tomas Akvinietis yra teisėtas ir autoritetingas „kalbos filosofas“ [9].

³ Nei Hobbesas, nei Locke'as čia pateiktų terminų nevartojo, bet šie kalbos funkcijų pavadinimai labai taikliai apibendrina jų mintis.

⁴ Originalo veiksmažodį *to stand for* siūlytume versti ne „žymėti“, bet „atstovauti“. Vertimo korekcija papildomai paaiškintų ir motyvuotų mūsų terminą „*representacinė* kalbos funkcija“.

⁵ „Instrumentinį“ kalbos apibrėžimą, tiesa, mažiau su-reikšmintą, randame ir Platono *Kratile*: „[...] vardas yra tam tikras esmės mokomasis ir skiriamasis įrankis [...]“ [10: 59; 388bc].

⁶ Kalbos kaip priemonės (tyrimo instrumento) traktuotė turi šalininkų ir šiuolaikinėje filosofijoje. Ji būdin-

ga, pavyzdžiui, mokslo filosofijai. Vienas iš mokslo metodologijos interesų yra užtikrinti patikimą mokslo kalbą (tiksliau, kalbas, nes turbūt nedaugelis šiandien ryžtusi skelbti vienos – „unifikuotos“ – mokslo kalbos utopiją; antra vertus, ir šiandien išlieka *tam tikro* kalbinio modelio pagrindimo galimybė). Tačiau pačiose mokslo filosofų teorijose, išskyrus gal tik neopozityvistines (loginio empirizmo) koncepcijas, kalbai dažniausiai nebūdavo skiriamas pirmaeilis vaidmuo. Postpozityvistinėje mokslo filosofijoje kalbinius (loginius) mokslo klausimus jau apskritai užgožia metodologinis polinkis „mokslineis atradimus“ ar iš-tisas „mokslo tyrimo programas“ rekonstruoti bei interpretuoti „nuolat kintančių istorijos sąlygų“ fone (Thomasas Kuhnas, Paulas Feyerabendas, iš dalies Imre Lakatosas).

⁷ Kaip žinia, būtent „idėjos“ (tam tikri mentaliniai reiškiniai, intelekto turiniai), o ne joms atstovaujantys „žodžiai“ buvo tikrasis ir tiesioginis klasikinės britų empiristinės filosofijos objektas.

⁸ Evaldas Nekrašas analitinės filosofijos ypatingumą nusako taip: „Loginės analizės metodą glaustai galima apibūdinti kaip loginių priemonių taikymą siekiant nustatyti samprotavimų galiojimą, sakinių prasmingumą ir patikslinti sąvokų prasmę. Loginė analizė iš esmės reiškia sąvokų, sakinių (taip pat jų sistemų) ir samprotavimų *rekonstrukciją* (‘formalią’, ‘loginę’, ‘racionalią’), *vertimą* į kalbą, kuri dėl loginių ir filosofinių priežasčių laikoma tinkamesne (paprastesne, tikslesne, empiriškesne) už kalbą, kuria suformuluota analizuojama išraiška ar samprotavimas“ [19: 140].

⁹ Skirtumas tarp natūralios ir „idealos“ kalbų čia neesminis: kalbos sąvoka aprėpia ir vieną, ir kitą. O dabar išryškėjęs prioritetas natūraliai kalbai dar nereiškia, jog filosofas išsižada teisės siūlyti pakeitimus įsigalėjusioje kalbinėje praktikoje, jeigu to reikalauja jo tyrinėjimo išvados.

¹⁰ Hilary Putnamas, išreiškdamas tipiską analitinės filosofijos dvasią, tvirtina, kad „*sąvokos negali būti tapačios bet kokios rūšies mentaliniams objektams*“, todėl „jeigu skambūs teiginiai apie *sąvoką* gali turėti bent šioki toki šansą būti teisingi, manytina, jog jie turėtų būti pagrįsti kruopščiu tyrimu to, kaip žmonės faktiškai taiko *žodį*“ [11: 7, 14].

¹¹ Quine'as yra pažymėjęs, kad reikšmės sąvokos „šauk-liu“ galima laikyti jau aristoteliškąją substancijos sąvoką. Tačiau čia nevalia ignoruoti aiškaus skirtumo tarp dviejų traktuočių: Aristotelio sampratoje substancijas turėjo daiktai, „bet tik kalbinės formos turi reikšmes. Reikšmė yra tai, kuo tampa substancija, kai ji atskiriama nuo referencijos objekto ir sujungama su žodžiu“ [12: 22].

Literatūra

1. Bekonas [Bacon] F. „Naujasis organonas, arba Teisingi nurodymai, kaip aiškinti gamtą“. Vertė D. Dilytė. *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas*. Sudaryt. B. Genzelis. Vilnius: Mintis, 1986. P. 201–218.
2. Berklis Dž. [Berkeley G.]. *Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus*. Vertė A. Nesavas. Vilnius: Mintis, 1988.
3. Carnap R.. *Empiricism, Semantics, and Ontology*. Carnap R. *Meaning and Necessity: A Study in Semantics and Modal Logic*. Enlarged edn. Chicago: The University of Chicago Press, 1958. P. 205–221.

4. Dummett M. Can Analytical Philosophy Be Systematic, and Ought It to Be? *After Philosophy: End or Transformation*. Ed. by K. Baynes, J. Bohman, and T. McCarthy. Cambridge, Mass., and London: The Massachusetts Institute of Technology Press, 1991. P. 189–215.
5. Hobbes T. *Leviatanas, arba bažnytinės ir pilietinės valstybės materija, forma ir valdžia*. Vertė K. Rastenis. Vilnius: Pradai, 1999.
6. Hobsas [Hobbes] T. Pirma filosofijos pagrindų dalis. Apie kūną. Vertė D. Dilytė. *Filosofijos istorijos chrestomatija: Renesansas*. Sudaryt. B. Genzelis. Vilnius: Mintis, 1986. P. 234–256.
7. De Kondijakas [Condillac] E. Logika, arba Mąstymo meno pradmenys. Vertė P. Račius. *Filosofijos istorijos chrestomatija: Naujieji amžiai*. Sudaryt. B. Genzelis. Vilnius: Mintis, 1987. P. 210–223.
8. Locke J. *Esė apie žmogaus intelektą*. Vertė R. Rybelienė. Vilnius: Pradai, 2000.
9. Oniščik M. Tomas Akvinietis ir XX amžiaus kalbos filosofija. *Darbai ir Dienos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto I-kla, 2001. T. 27. P. 109–126.
10. Platonas. *Kratilas*. Vertė M. Adomėnas. Vilnius: Aidai, 1996.
11. Putnam H. *Philosophical Papers*. Vol. 2: “Mind, Language and Reality”. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
12. Quine W. V. Two Dogmas of Empiricism. Quine W. V. *From a Logical Point of View*. Second edn. New York: Harper & Row, 1963. P. 20–46.
13. Quine W. V. *Word and Object*. Cambridge, Mass.: The Massachusetts Institute of Technology Press, 1969.
14. Rorty R. Introduction: Metaphilosophical Difficulties of Linguistic Philosophy. *The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method*. Ed. by R. M. Rorty. Chicago and London: The University of Chicago Press, 1992. P. 1–39.
15. Rorty R. *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
16. Russell B. The Philosophy of Logical Atomism. Russell B. *Logic and Knowledge: Essays 1901–1950*. Ed. by R. C. Marsh. London: George Allen and Unwin, 1964. P. 177–281.
17. Taylor Ch. *Philosophical Papers*. Vol. I: Human Agency and Language. Cambridge: Cambridge University Press, 1985.
18. Wittgenstein L. *Tractatus Logico-Philosophicus*. Wittgensteinas [Wittgenstein] L. *Rinkiniai raštai*. Vertė R. Pavilionis. Vilnius: Mintis, 1995. P. 25–112.
19. Некрашас Э. [Nekrašas E.] Логика языка и философия науки. *Язык. Наука. Философия*. Сост. Р. И. Павилёнис. Вильнюс: Институт философии, социологии и права, 1986. С. 137–153.
20. Страуд Б. [Stroud B.] Аналитическая философия и метафизика. *Аналитическая философия: Избранные тексты*. Сост. А. Ф. Грязнов. Москва: Издательство Московского университета, 1993. С. 159–174.

Mindaugas Japertas

PRESUPPOSITIONS AND ORIGINS OF PHILOSOPHY OF LANGUAGE

S u m m a r y

The article is an attempt to answer, though only in a preliminary and sketchy form, the question concerning basic presuppositions and origins of contemporary philosophy of language. It offers and discusses best candidates for the title of precursors of the linguistic turn in philosophy, as well as the most likely first philosopher of language proper. The main argument is based on the thesis that only analytical philosophy began to treat language as the central theme of philosophical inquiry.

Key words: language, philosophy of language, analytical philosophy, meaning, theory of meaning